

5 ZÁVĚR

A tak děkuji pánu Bohu, když vidím, že jsem zase mohl mít to štěstí, a dokončit dílo započaté.

(Bedřich Smetana Romanu Nejedlému)

Předložená monografie si kladla za cíl představit češtinu Bedřicha Smetany prostřednictvím analýzy jeho korespondence a také přispět k poznání utvářejícího se spisovného jazyka 2. poloviny 19. století. Češtině tohoto období byla dosud věnována relativně malá pozornost, vědecký zájem o jazyk 19. století však v poslední době roste (mj. právě o texty 19. století je rozšiřována diachronní složka Českého národního korpusu, vzniká řada studií v souvislosti s vydáváním kompletní korespondence Karla Havlíčka, byl vytvořen korpus Havlíčkovy korespondence, který byl začleněn do Českého národního korpusu).

Sledované jazykové období je zajímavé zejména z toho důvodu, že ve funkci vyšší dorozumívací variety je němčina postupně vystřídána češtinou a že se konstituuje česká spisovná norma. Na modelu Bedřicha Smetany jsme se snažili zjistit, jak tuto normu zvládali doboví mluvčí, kteří se na jejím utváření sami nepodíleli (tj. nebyli jazykovými profesionály jako literáti, publicisté apod.) a kteří k jejímu zvládnutí neměli optimální podmínky (vyšší než triviální vzdělání bylo v době jejich dětství a mládí vázáno na němčinu, němčina byla úředním jazykem, čeština byla pro tyto mluvčí především jazykem mluvené, zpravidla neformální komunikace).

Materiálovým východiskem se pro nás stala Smetanova korespondence uložená v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze, konkrétně 424 dopisů odeslaných a 337 dopisů přijatých. Dopisy jsme měli k dispozici jednak ve fotokopiích, jednak v transkribované podobě. Po kontrole transliterace jsme podle modelu korpusu současné soukromé korespondence, který na Filozofické fakultě MU vybudovala Zdeňka

Hladká, vytvořili s technickou podporou Pavla Rychlého z Fakulty informatiky MU elektronický *Korpus odeslané a přijaté český psané korespondence Bedřicha Smetany*.

Metodologicky jsme práci založili na detailní analýze jazyka Smetanových dopisů využívající nástrojů korpusové lingvistiky a na interpretaci zjištěných dat opřené o znalost Smetanových životopisných údajů a dobového společenského kontextu. Nezbytný podklad pro náš výzkum představovaly jazykové příručky informující o stavu dobové spisovné normy.

Motivováni Smetanovou reflexí vlastního projevu v dopisu Janu Ludevítu Procházkovi z 11. března 1860, kde se Smetana omlouvá za *všecky chybi jak ortograficky tak grammatykálnj*, které se mají v jeho psaní hojně vyskytovat, jsme se zaměřili na zmapování všech výrazněji zastoupených nenoremních jevů, které se u Smetany objevují v pravopisu i v gramatice (tvarosloví a syntaxi). Doplnkově jsme se věnovali také lexiku. Množství sledovaných jevů nám nedovolilo zabývat se všemi stejně detailně, vždy jsme se je však pokusili klasifikovat s ohledem na Smetanovy životopisné údaje, s ohledem na míru obecné dobové rozšířenosti a s ohledem na vztah k rodící se spisovné normě. Zjištěné nenoremní jevy jsme rozdělovali na ty, které souvisejí se skutečností, že Smetana nezvládá dobová pravopisná a gramatická pravidla (nebo je nemá plně zautomatizovaná), na ty, které pocházejí z mluveného úzu, a na ty, které jsou ovlivněny Smetanovým česko-německým bilingvismem. Podrobné shrnutí všech analyzovaných jevů Smetanovy češtiny, jejich srovnání s jazykem korespondence přijaté i vztahy k dynamice dobové normy uvádíme za příslušnými kapitolami.

Obecně lze říci, že v pravopisu u Smetany převládají jevy plynoucí z neznalosti odpovídajících pravidel (psaní *i/y*, *mě/mně*, předložek *s/z*), méně časté jsou jevy čerpající z mluveného úzu (odraz asimilace znělosti, ztráta znělosti na konci slova, zjednodušování skupin hlásek). V gramatice je tomu naopak: mnoho jevů pramení z mluveného (nenoremního) úzu, zčásti teritoriálně podmíněného (např. unifikační tendence v plurálu, úženi *é > í* vedoucí k unifikaci celého paradigmatu tvrdé adjektivní deklinace, složené adjektivní skloňování přivlastňovacích adjektiv, zájmena *onen* a číslovky *jeden*, užití tvarů *jseš* a *nejni*, připojování koncovek *-e/ějí* ve 3. os. pl. indikativu přítomného aktiva sloves typu *prosít* a *trpět*, teritoriálně výrazněji příznakové užití nominativu namísto akuzativu plurálu životných maskulin: typ *opije zbrojnoši*, výskyt *l*-ového přičestí slovesa *dělat* v hláskově obměněné podobě *dál*), méně jevů je dáno jen nezautomatizováním pravidel (chybné připojování koncovek, popř. přípon a koncovek, opakované užívání nominativní formy v různých pádech, skloňování nebo časování slova podle silně zastoupeného typu; roli hraje i spodoba podle tvaru nacházejícího se v blízkém kontextu nebo ztráta výpovědní perspektivy). S ohledem na to, co víme o Smetanovi, je uvedené rozložení nenoremních jevů pochopitelné: Smetana byl až do dospělosti zvyklý v češtině hlavně mluvit, nikoli psát, proto mu činí potíže zvládnutí pravopisných pravidel a na úrovni tvaroslovné silně pronikají tvary mluvené.

Jak v pravopisu, tak v gramatice jsme pozorovali vliv němčiny (v pravopisu např. při psaní apelativ s velkým písmenem, značení gemináty vodorovnou čarou nad příslušným grafémem, užití německých grafémů, v grafické podobě slov cizího původu; v gramatice němčina sehrává roli např. při potížích s užitím zvrátěného přivlastňovacího zájmena *svůj* a při záměně tvarů adjektiv a adverbíí). Vliv němčiny, resp. obecněji cizích vzorů, je významný také v syntaxi. Projevuje se nápodobou cizojazyčných slovosledných schémat (např. kladením slovesa na konec věty, užitím rámcových konstrukcí, postpozicí přivlastku shodného), užitím německých předložkových vazeb namísto odpovídajících vazeb českých nebo užitím předložkových vazeb místo bezpředložkových. Na Smetanově korespondenci však lze dobře sledovat, jak byla cizí slovosledná schémata postupně opouštěna a nahrazována principy, kterými se (ve 2. polovině 19. století, stejně jako dnes) nejspíše řídil slovosled v projevu mluveném (princip aktuálního větného členění, rytmický princip). V této souvislosti stojí za pozornost, že zatímco jevy pocházející z mluveného úzu, které u Smetany zjišťujeme v pravopisu a gramatice, jdou proti dobové normě a jsou (až na výjimky) v rozporu i s normou budoucí, v syntaxi jevy pronikající pod vlivem mluveného úzu upozorňují na rozkolísanost dobové normy a jejich uplatnění je s vývojovým směřováním spisovné normy v souladu.

Protože naším cílem bylo zjistit i míru obecného rozšíření daných jevů, srovnávali jsme stav ve Smetanou psaných dopisech s korespondencí přijatou, doplňkově jsme využívali také poznatků ze studií o jazyce jiných mluvčích (šlo o práce Roberta Adama o korespondenci Boženy Němcové, Bohuslava Havránka o jazyce Karla Hynka Máchy, Miroslava Grepla o jazyce Josefa Kajetána Tyla ad.). Komparace s přijatou korespondencí ukázala, že u osob, které jsme označili jako jazykové profesionály (jedná se např. o Josefa Srba nebo Elišku Krásnohorskou), se odklon od dobové normy vyskytoval v podstatě pouze u jevů, které se postupně stávají součástí spisovné normy nebo – v pravopisu – jsou dodnes pro mluvčí problémové (jde např. o tvary typu *kupuju, kupujou, můžu, můžou*, užití počeštěné podoby cizích slov, v pravopisu chyby při psaní *mě/mně* v přičestí *-pomněl* a v odvozeninách od slova *rozum*). Z tohoto srovnání by se dalo usoudit, že proniká-li určitý gramatický jev pocházející z mluveného úzu i do jazyka osob literárně činných, platí (minimálně pro sledované období), že jde o předzvěst budoucího vývoje normy spisovného jazyka.

V týchž jevech jako Smetana opakovaně chybovali mluvčí, u nichž předpokládáme, že byli méně jazykově zblhlí (jde např. o Smetanova žáka Josefa Jiráka, zpěváka Josefa Palečka, Smetanovu manželku Bettinu nebo zpěvačku Marii Sittovou). Vyskytovaly se u nich jevy zapříčiněné německým vzděláním na úkor českého, prvky mluvenostní a reflexe jazykového kontaktu češtiny s němčinou. Tato „nevýjimečnost“ Smetanova vyjadřování potvrzuje, že ho lze pro danou dobu chápat jako modelového zástupce jazykově neprofesionálních mluvčích.

V čem je Smetanův projev z jazykového hlediska naopak výjimečný? Jmenovat bychom pochopitelně mohli teritoriálně příznakové jevy vázané na oblast východ-

ních Čech, tedy na oblast, z níž Smetana pocházel. U nich se ale dá předpokládat, že by se mohly objevit též u jiných mluvčích pocházejících ze stejného regionu. Za specifikum Smetanova projevu lze pokládat především lexikální stránku jeho vyjadřování, která se vyznačuje značnou barvitostí, obrazností a expresivitou. To, že Smetana dokázal v češtině vyjadřovat city, postoje a hodnocení, je mj. argumentem potvrzujícím předpoklad, že čeština byla jeho skutečným mateřským jazykem. V této souvislosti není bez zajímavosti konfrontace výsledků našeho výzkumu s poznatky Marka Nekuly, který se věnoval rozboru Smetanovy němčiny. Nekula zjišťuje, že v pravopisu a tvarosloví Smetana problémy v němčině v zásadě nemá, deficity však objevuje v lexiku, zejména ve frazeologii (k tomu srov. NEKULA – RYCHNOVSKÁ, 2016). Jde tedy o situaci přesně opačnou než v češtině. Pravopisná a gramatická pravidla němčiny si Smetana osvojil ve škole, proto je ovládá bezpečně, privátní sféra spjatá s mluveným (obrazným, expresivním) projevem však byla podle všeho svázána spíše s češtinou, a tak se Smetanovo vyjadřování jeví lexikálně barvitější v češtině.

Naše monografie jistě neřekla ke zvolenému tématu vše, na mnoha místech spíše naznačila, kudy by se mohlo zkoumání Smetanova jazyka i češtiny 19. století dále ubírat. V obecné rovině demonstrovala užitečnost kombinace studia životopisných údajů a dobového společenského kontextu s detailní jazykovou analýzou podloženou korpusovými frekvenčními daty. Vytvořený elektronický korpus korespondence zůstává k dispozici pro další výzkum Smetanovy češtiny, výsledky analýz mohou posloužit jako komparační materiál pro obdobně zaměřené studie. Teprve porovnání s výzkumem jazyka dalších dobových aktérů (ať už profesně spjatých s jazykem, či nikoli) může vést k objektivnějšímu poznání češtiny 19. století.